

ג. "המבדיל בין קודש לחול"?

פתיחה

מכללת אורות ישראל חרתה על דגלה מערכת סינרגית של שלוש הצטיינות: תורנית, אקדמית ופדגוגית, שלוש חטיבות שאינן נפרדות אלא מזינות זו את זו, מפרות זו את זו, נסמכות זו על זו, והרי הן כתלת ריעין דלא מתפרשין. לכל אחת אמנם "הכבוד" המגיע לה עצמה, לכל אחת משאבי הגשם והרוח הנחוצים לה לבדה, אך הכול מתוך ראיית-על הרואה בהן פן אחדותי. תפיסה זו אינה מובנת מאליה. אדרבה, בעידן ההקצנות שבו אנו חיים, עידן שבו אסכולות שונות מבדלות עצמן זו מזו באמירות חד-ממדיות, הרי תפיסה מעין זו האמורה היא 'אמירה' משמעותית בנוף החינוך הדתי. 'אמירה' זו, לאמתו של דבר כלל וכלל אינה חידוש, אדרבה היא המחזירה עטרה ליושנה, ואולם היא מזקיקה ביסוס השקפתי על אדני הקודש. נבקש אפוא לתת דעתנו להלן לאחד מן ההיבטים הכרוכים בסוגיה: שאלת זיקתם של לימודי הקודש ללימודי החול ולהפך – החול לקודש. על קצה המזלג נבחן אישים ונבדוק שיטות, נלבן הבחנות ונציג גישות, וכל זאת כדי שתבוא לידי ביטוי התשתית הרעיונית-הלכתית הניצבת במסד תפיסת עולמה של המכללה. כזה ראה וחדש – כזה ראה וקדש.

"כולו הוא ספר הסתה"

בשנת תשל"ז ראה אור בירושלים ספרו של פרופ' יהודה לוי 'שערי תלמוד תורה'. הספר עוסק בהיבטים שונים של מצות תלמוד תורה ובין השאר נותן דעתו לסוגיית 'תורה ודרך ארץ' (שער ו') ולסוגיית 'התורה והחכמות' (שער ז'). ביושר ובהגינות מוצג שם פסיפס מגוון של אישים ושל שיטות שנתנו דעתם לסוגיות אלה ואשר נחלקו בעניינן, אלה לטב ואלה למוטב. לא ארכו הימים, ובחתימת הרב א"מ שך והרב י"י קנייבסקי הופץ על לוחות מודעות ובעיתונות חרדית¹ "פאשקאויל", כרוז בוטה ונחרץ נגד הספר:

* שיעור במסגרת יום היערכות למרצי המכללה, לקראת שנה"ל תשס"ה.
1 אוצרות ירושלים, חלק שו, עמ' צה-צו.

אזהרה להסיר מכשול

הביאו לפני ספר בשם "שערי תלמוד תורה" מאיזה רב ד"ר אשר מפיצים אותו ברבים בעיקר לבני הישיבות שיחי'; ראיתי ונזדעזעתי, אשר כל כולו הוא ספר הסתה לבני תורה על החובה שיתנו מזמנם גם ללימודי אומנות וגם ללימודים משארי חכמות כמו רפואה ועוד ועוד מהדברים הנצרכים לחיים, ותמך יסודו ממה שאסף מכמה מאמרי חז"ל המדברים בשבח המלאכה וגם מהרבה ספרים המדברים במעלת הנהנה מיגיע כפיו, והצורך בידיעת מדע הטבע.

והנה אין כאן המקום לנהל ויכוחים עם הנ"ל, ונזכיר רק מאמרם ז"ל במנחות צ"ט שאל בן דמה [...] ועוון ביטול תורה הוא נורא ואיום מאוד [...] וכל ענין מלאכה שהזכירו חז"ל הוא על מי שא"א לו להסתדר בפרנסה בלא זה אבל כל זמן שיכול ללמוד ודאי ח"ו להפסיק מתורה"ק ושקידתה בשביל העתיד דדי' לצרה בשעתה ועוון פלילי הוא לנתק בן תורה מהתורה, תורתו של הקב"ה [...].

ומאוד מאוד אני מצטער על אחד שיעיז להביע דעה נגד המסורה לנו והמקובל לנו מגאונינו רבותינו שעל פיהם נתייסדו הישיבות שמאז ומתמיד כולם החזיקו ישיבות [...] ובטח הם כולם ידעו את כל המאמרים בחז"ל וכל מעשיהם אינם צריכים חיזוק מאיתנו שרוח הקודש שרתה על כל מה שעשו, ובפרט בתקופתנו שכל כך רבה העזובה בכל מה שנוגע ללימוד התורה [...] ובמה גדול כוחו שיבוא להורות דרך לרבים ולסכן את כל קיום התורה ועם ישראל.

לכן אני מזהיר לכל בני הישיבות שלא יקנו ספר זה ואלה שכבר קנו אותו ידונו אותו לגניזה, ותחת הנעצוץ יעלה ברוש, ללמוד את הספר הקדוש נפש החיים עד שער ד'.

וכל השומע לדברים אלו יתברך בכל הטוב בכתיבה וחתימה טובה לאלתר לחיים.

הרב אליעזר מן-שך והרב יעקב ישראל קנייבסקי

דברים נחרצים אלה, ביסוסם לכאורה בצד, במאמרי חז"ל כדוגמת זה שבספרא (אחרי מות, פרשה ט פרק יג): "ללכת בהם – עשם עיקר ואל תעשם טפילה; ללכת בהם – שלא יהא משאך ומתנך אלא בהם, שלא תערב בהם דברים

אחרים בעולם, שלא תאמר למדתי חכמת ישראל אלמוד חכמת אומות העולם ת"ל ללכת בהם אינך רשאי ליפטר מתוכך"; כדוגמת זה שבצוואת רבי אליעזר לתלמידיו, בערוב ימיו: "מנעו בניכם מן ההגיון" (ברכות כח ע"ב) המוסב לדעת רבים² על 'אם החכמות' – הפילוסופיה; כדוגמת זה שאצל פרשני מקרא (רבנו בחיי, דברים ל, יב): "למה תשקלו כסף בלא לחם ויגיעכם בלא לשבעה – מכאן שאין להתעסק בשאר החכמות אלא בעיקר שהיא תורתנו"; כדוגמת זה שבפסיקת הלכה, כגון זה שבשולחן ערוך רש"י (הלכות תלמוד תורה ג, ז):

[...] אפילו בחכמות העולם אסור לעסוק, שנאמר ודברת בם שלא תערב עמהם דברים אחרים, ואפילו מי שלמד כבר כל התורה כולה [...] ומ"מ באקראי מותר לתלמיד חכם ללמוד בשאר חכמות (ריטב"א בבא בתרא) שיוכל ללמוד מתוכם דברי תורה ויראת שמים ודרך ארץ אבל לא שאר העם, ובלבד שלא יהיו ספרי מינים שהם ספרי הפילוסופים מאומות העולם [...] שאסור לקרות ולעיין בהם כלל אפילו באקראי ואפילו ללמוד מתוכם איזה מוסר ויראת שמים, ולכן גם כשדבריהם הובאו בספרי ישראל צריך לזהר מהם [...] ולא עסקו בהם מקצת חכמי דורות שלפנינו אלא כדי להשיב עליהם ולחזק דתנו והשעה היתה צריכה לכך לתשובת המינים מאומות העולם שהיו בדורותיהם מתווכחים עם ישראל, מה שאין כן בדורות אלו,

ועוד לא מעט כיוצא באלו, ובכך כמעט ונסתם הגולל על כל עיסוק שאינו כולו תורני.

ברם, לאמתו של דבר, לצד קיומה של אסכולה זו שאין לחדד כי ביסוסה בצדה, ראויה להכרה ולהוקרה אסכולה חלופית ושונה, לעתים זנוחה, שגם היא ביסוסה המהותי בצדה לא פחות – ואולי אף יותר – מהראשונה. אסכולה זו אינה חד-גונית, והיא מכילה בתוכה תתי-אסכולות: בקצה אחד, אותם שאמנם התירו לימודי חול, אך ראו זאת כדיעבד וכאילוץ הכרחי שבמידת האפשר טוב להימנע ממנו; בקצה השני, אותם שלא רק התירו זאת בשופי, אלא אף ראו זאת כהנהגה ראויה ומיטבית לכתחילה, לא פחות מדברי תורה; ובתוכם, בין שני הקצוות, סגנונות שונים, אחד המרבה ואחד הממעט. להלן יסקרו, ולו גם 'בקליפת אגוז', עיקרי השיטות.

"רקחות, טבחות ואופות"

גישה אחת שלא שללה על הסף לימודי חול, לא התירה זאת אלא רק מתוך בידול ברור של עיקר מטפל: "[...] ושאר החכמות והידיעות המה שפחה לתורה, וח"ו לעסוק תמיד עם כלי אומן, ולא יגיע למלאכת הכלי עצמו" (ר' אברהם ן' עזרא, יסוד מורא, שער א). גישה כזו גם נחשפת בתיעודו האישי של הרמב"ם, הכותב באיגרתו לרבנו יהונתן מלוניל³ כי רק התורה "היא אילת אהבי ואשת נעוריי", ולעומת זאת יתר החכמות אינן אלא כ"נשים נכריות נעשו לה צרות". "הש"י יודע כי לא נלקחו מתחילה [אותן "נכריות"] אלא להיותן לרקחות ולטבחות ולאופות להראות העמים והשרים את יופיה"⁴.

אמירות אלה ברורות: אמנם אין פסול גמור, אך השימוש איננו אלא אינסטרומנטלי, מבוקר ומוגבל. בהקשר זה בהחלט מעניין לציין שאפילו ה'חתם סופר' - אבי משנת 'חדש אסור מן התורה' - כתב בדרשותיו⁵ "כי כל החכמות הם רקחות וטבחות לתורה והמה פתחים ושערים לה" ולא ביטא שלילה קטגורית. סוף דבר, אסכולה זו, אמנם אינה שוללת על הסף את לימודי החול אך היא בהחלט רחוקה מהתלהבות, ואינה רואה בהם אלא אמצעי, אילוץ הכרחי בסערות החיים.

"שבע החכמות"

לא כן אותם שראו בחכמות החול חלק חשוב מן התובנות ומן הידיעות שעל האדם לידע. תובנות יסודיות-הכרחיות אלה כונו "שבע החכמות", שלדעת רבי⁶ זה פרטן: חכמת ההיגיון, חכמת המספר, חכמת המידות, חכמת הטבע, חכמת התכונה, חכמת הניגון, חכמת האלוקות. על אלה אמר רבי יעקב פרובנציאלי⁷:

3	רמב"ם, איגרת לר' יהונתן מלוניל, שו"ת הרמב"ם, ג, עמ' 57.
4	ראו להלן, על אמירותיו האוהדות הרבה יותר של הרמב"ם את "החכמות", עד ראייתן אפילו חלק מעבודת ד'.
5	רבי משה סופר, חתם סופר, דרשות, פרשת בשלח.
6	כך לפי רבנו בחיי, אבות, סוף פרק ג, ויש שמנו אחרת - כדוגמת רבי יהונתן אייבשיץ שלהלן, ועוד.
7	רבי יעקב פרובנציאלי, שו"ת בדבר לימוד החכמות, עמ' עא.

כל חכמה מהז' חכמות המדעיות היא משובחת בעיני חכמינו ואהבו אותה אהבה גמורה. ומעולם לא תמצא בשום הגדה בעולם – לא בבבלי ולא בירושלמי ולא בשום מדרש – שגינו הם ז"ל שום חכמה. נכון שאמירה זו – "מעולם לא תמצא... שגינו..." – אינה עומדת במבחן המקורות, ויבוא מה שנמנה לעיל ויוכיח, ומכל מקום דעתו-הוא ברורה לחלוטין, בשבחה של אהבת החכמה [פילו-סופיה : φιλοσοφία – אהבת חכמה]. עם זאת, עדיין ניתן לראות באותן חכמות, ובאותה אהבה, אמצעי לצרכים מסוימים ולא מטרה לעצמה. כך עולה בבירור מסגנונו של רבי יהונתן אייבשיץ (יערות דבש, ב, דרשה ז) שהדגים אחת לאחת מה התועלת התורנית שעשויה לצמוח מידיעת כל אחת מהחכמות. אחר שדימה את שבעת נרות המנורה לשבע החכמות "זו' נרות הם חיצונים ונר מערבי היא חכמת תורתנו הקדושה, שכינה במערב. וכל החכמות משתלשלות מתורתנו ומשם מקורם ושמה ישובו כי כולם הם נערות המשרתות את המלכה [...] כל החכמות הם פרפראות וצורך לתורתנו", פירטן אחת לאחת :

כאשר חכמת הגימטריא שהוא חכמת המדידה ונכלל בו חכמת המספר ותשבורת ואלגעברא צריך מאוד למדידת עגלה ערופה ומדידת ערי הלויים ומקלט ותחומי ערים ;

וחכמת המשקלות שהוא חכמת מיכאניק"י צריך לב"ד לדקדק להבין במאזני צדק ועול ;

חכמת הראי' שהוא אפטי"ק צריך ב"ד הגדול לדעת לברר זיופי כומרי עכו"ם כי יעשו בתחבולות ההמה מראות משונות מורים פרצופים משונים נפלאים [...] וכהנה רבות הצורך חכמה זו לעדים שאמרו שעמדו מרחוק וראו המראה אם קשת הראיה כ"כ הולך אם ביושר אם בעקלתון ;

חכמת התכונה היא חכמת ישראל סוד עיבור לדעת מהלך תקופות ומזלות ולקדש חדשים [...].

חכמת הטבע אשר נכללו בו חכמת רפואה בכללי צריכה מאד לחכמת התורה הן לדעת ולהבחין דמים דמי נדה אם טהור או טמא והוא חכמה לא שערו כל חכמי רופאים זמנינו [...] הרי צריך לכך חכמת הטבע ומחקר לרפואה [...] ומכ"ש שצריכים להבחין כאשר יכה איש את רעהו אם יש בו כדי להמית ואם מת אם בשבילו הוא ועל איזה חולה מחללים שבת ;

חכמת צמחים ומחצבים כמה גדול כח החכמים בזה בענין כלאים לדעת שיעור יניקה עד כמה ומה הוא טעם התערבות ואיזה מין מותר בהרכבה ואיזה אסור ובזה נכלל טבעית בע"ח לדעת איזה מין יש בו הרכבה או לא ואיזה מין חיה או בהמה.

וחכמת אומנות שקוראין קאך שחכם בו אפלטון בתקוני אכילות ומזגי וממנו נולד חכמת הרקחים ואפטיקין בל' אשכנז היא הצריכין להבין טעמי קרבנות מנחות ונסכים ופיטום הקטרת.

וחכמת אלקימייא [...] בכל חלקי התכת מתכת ושינוי טבעי מחצבים וכדומה הוא צורך להבין טעמי בנין משכן ומקדש איזה לכסף ואיזה לזהב ואיזה לנחושת וברזל וטעם אבני חפץ באפוד סגולתן וכהנה סתרי הטבע מסתעפים בשרשו חכמת סימפאטי ואנטיפוטי שצריכים לב"ד של ישראל לדעת מה היא בגדר סגולה וטבע הענין ואין בו מדרכי האמורי ומה שאין בו כלל שורש בחכמה הנ"ל והוא מדרכי האמורי.

ובחכמת הציור ונתוח יכירו על בורי' חכמת היד וחכמת פרצוף ומי שאינו בקי בזה בטוב לא יבין חכמה הנ"ל על בורי' ובזה נשיג ענין שיר השירים בתוארי שבח הגוף ראשך ככרמל.

זהו אם כן סוג אחד של אמצעי, טכני בעיקרו, שמסייע מעשית להלכות והליכות שונות. סוג אחר של אמצעי, בא לידי ביטוי בלשון הרמב"ם (הלכות יסודי התורה ד, יב).

בזמן שאדם מתבונן בדברים האלו [= מעשה בראשית] ומכיר כל הברואים ממלאך וגלגל ואדם כיוצא בו ויראה חכמתו של הקב"ה בכל היצורים וכל הברואים, מוסיף אהבה למקום ותצמא נפשו ויכמה בשרו לאהוב המקום ברוך הוא, ויירא ויפחד משפלותו ודלותו וקלותו כשיעריך עצמו לאחד מהגופות הקדושים הגדולים, וכ"ש לאחת מהצורות הטהורות הנפרדות מן הגולמים שלא נתחברו בגולם כלל, וימצא עצמו שהוא ככלי מלא בושה וכלימה ריק וחסר.

גם כאן מדובר באמצעי, אך כאן עיקרו של דבר הוא אמצעי אמוני ומוסרי. כזו היא לשונו של הרמב"ם גם במקומות נוספים: "הסתכל במעשיו, שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם" (שו"ת הרמב"ם סימן קט).

"תרבה הדעת בין עמנו ישראל"

תלמידיו-מעריציו של הגאון מוילנא ראו בו דמות שיישמה הלכה למעשה איכויות אלה, אך לא רק כאמצעי טכני.⁸ הרב מנחם מנדל משקלוב כתב עליו: "שידע כולם על בוריים [...] כולם היו לו לרקחות ולטבחות לחכמת תורתנו הקדושה";⁹ הרב יהושע העשיל לוי הוסיף (ביעליות אליהו) כי [...] בהיותו בן י"ב שנה לא היתה חכמה אשר שגבה ממנו [...] כל החכמות אליו ידרושון, ספחנו נא לרקחות ולטבחות [...] חכמת המספר והמשולשים, אלגעברא והנדסה ואחריהם חכמת המוזיקה [...] חכמת הניתוח [...] חכמת התכונה [...] חכמות טבעיות ולמודיות בכל משלה ידו החזקה, גם בחכמת הכישוף, עם שהוא מעיר כי "חכמת הפילוסופיה ידע לתכליתה ויאמר שהוציא ממנה שני דברים טובים [...] בלבד.

ברם היו מתלמידי הגר"א שראו בכך יותר מ"רקחות וטבחות". בספר קול התור (ה, חלק ב, אות יב) נאמר שהגר"א "עסק הרבה גם בחקירת סגולות הטבע מחקרי ארץ לשם השגת חכמת התורה ולשם קידוש ה' בעיני העמים ולשם קירוב הגאולה". שלוש מטרות: לא רק אמצעי להבנת תורה, לא רק אמצעי לקידוש ד' לעיני הגויים¹⁰ אלא גם מטרה [מהותית?] של קירוב הגאולה. יתירה מזאת; שם נאמר שהגר"א לא ראה בכך עניין ליחידי סגולה אלא "גם ציוה לתלמידיו ללמוד כמה שאפשר בשבע חכמות". היבט חינוכי-כללי זה עולה גם

8 בעשור האחרון נשברו קולמוסים רבים על ניתוחן של האסכולות השונות בהצגת גישת הגר"א למדעים, ראו בהפניות הביבליוגרפיות שלהלן [אטקס, אליאך, שוח"ט, שפירא, שרייבער] ולא כאן מקומן.

9 ר' מנחם מנדל משקלוב, הקדמה לבאור הגר"א למס' אבות; ראו גם ר' ישראל משקלאב, הקדמה לפאת השלחן: "כה אמר [הגר"א], כל החכמות נצרכים לתורתנו הקדושה וכלולים בה, וידעם כולם לתכליתם, והזכירם – חכמת אלגעברא ומשולשים והנדסה וחכמת מוסיקא [...] רק חכמת הרפואה ידע חכמת הניתוח והשייך אליה אך מעשה הסמים ומלאכתן למעשה לא רצה ללמדם [...] ועל חכמת פילוסופיה אמר שלמדה לתכליתה".

10 "ומפנה לאוזן אמר לנו הרבה פעמים מה עושים תופשי התורה שלנו בעד קידוש השם כמו שעשו הקדמונים מגדולי ישראל שרבים מהם קידשו שם שמים ע"י ידיעתם המרובה בחקירת מצפוני הטבע מנפלאות הבורא ית"ש אשר גם רבים מחסידי האומות העלו על נס את חכמת ישראל חכמי התורה, אנשי הסנהדרין, תנאים ואמוראים וכו' ובדורות המאוחרים רבנו הרמב"ם ובעל התוספות יום טוב ועוד, אשר הירבו לקדש שם שמים בעיני הגוים ע"י חכמתם במחקרי ארץ" – קול התור, שם. מעין זה גם הרב ברוך משקלוב, בהקדמת תרגומו לספר אוקלידס: "על כן מלאני ליבי לקדש שם שמים".

מעדותו של הרב ברוך משקלוב (הקדמת תרגומו לספר אוקלידס) על ציוויו מפי הגר"א "להעתיק מה שאפשר ללשונינו הקדוש מחכמות... וישוטטו רבים ותרבה הדעת בין עמנו ישראל".¹¹ באותה הקדמה הוא מחזק את חשיבות ידיעת כל צורב את החכמות, באמירת הגר"א "כי כפי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי החכמות, לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה נצמדים יחד", ודומה לזה גם ב'קול התור'.¹²

למעשה, כבר רבנו בחיי (אבות, סוף פרק ג) ראה בהן ערך משמעותי בעבודת ד', ולכן כתב כי "דבר ידוע כי שבע חכמות כולם הן הן סולם לעלות לחכמת האלוקות". יתכן שגם דימויו הנ"ל של רבי יהונתן אייבשיץ (יערות דבש, שם) את שבע החכמות לשבעת קני מנורת המקדש [!], מלמד על חשיבות וערך, מה גם שהוא מדגיש את זיקתן המהותית לתורה: "כל החכמות משתלשלות מתורתנו ומשם מקורם ושמה ישובו" וזאת גם אם "כולם הם נערוות המשרתות את המלכה".

"יש ללמוד חכמת האומות"

גם אם "כל החכמות משתלשלות מתורתנו ומשם מקורם ושמה ישובו" – כדברי ר"י אייבשיץ הנ"ל,¹³ ברור שחשיפתן הגלויה והוצאתן לאור עולם, נעשתה לרוב על ידי חכמי אומות העולם. עובדה זו לא הרתיעה את חז"ל, ובמקומות הרבה הם העניקו לתובנותיהם משקל משמעותי, אפילו הלכתי,¹⁴ ואת חכמי אומות העולם כיבדו והוקירו.

11 וכך כתב לימים הרב אברהם שמחה מאמטשיסלאוו [אחיין ר' חיים מוולוז'ין]: "רבינו הגדול, קדוש ד' הגאון החסיד [...] אליהו ז"ל מוולנא, השתוקק שספרי החכמות הנצרכים להבנת דברי קדשם [...] יועתק לשפת קדשנו והפציר את הרב החכם... ברוך שקלאווער ז"ל שיעתיקם בכל אשר תשיג ידו, וכן שמעתי מפורש מפה קדוש דודי הגאון מוהר"ר חיים ז"ל מוולאז'ין [...]".

12 קול התור, שם: "במידה שיחסור לאדם בידיעת הסגולות שבכוחות הטבע, יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, ובמידה שחכמי התורה ישיגו במחקרי סגולות הטבע, יוסיפו מאה פעמים בחכמת התורה".

13 על מדיניות זו של ייחוס חכמות ותובנות אוניברסליות למקור יהודי, ראו גם מורה נבוכים ב, יא; י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 370–371; שי רוזנברג, תורה ומדע בהגות היהודית החדשה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 9 הערה 2. וראו להלן, מר' דוד בן יהושע המיימוני.

14 ראו בספרי 'השתנות הטבעים בהלכה', ירושלים תשנ"ח, עמ' קסז–קפא ובהערות שם, ולפי המפתח ערך 'גויים'.

על מה שנאמר במגילת החורבן – מגילת איכה (ב, ט) "מלכה ושריה בגוים אין תורה", דרשו חכמים (איכה רבה, ב): "אם יאמר לך אדם יש חכמה בגויים תאמן [...] יש תורה בגויים אל תאמן". לכן גם נפסק (שולחן ערוך או"ח רכד, ז) ש"הרואה חכמי אומות העולם עובדי כוכבים שחכמים בחכמות העולם, אומר: בא"י אמ"ה שנתן מחכמתו לבשר ודם", והדגיש המשנה ברורה (שם ס"ק ז) "בחכמות העולם – היינו בהשבע חכמות, לאפוקי אם הם חכמים בדתם ע"ז אינו מברך כלל", ובכל אופן ביחס לשבע חכמות – הם אמינים.

יתרה מזאת, יש מן הראשונים והאחרונים שקבעו כי מרבית האמירות החז"ליות הנוגעות לענייני הטבע, אינן מבוססות על רוח הקודש אלא קלוטות מ"מדעני" התקופה; חכמה אנושית ולא חכמה אלוקית. כך כתב למשל, הרמב"ם (מורה הנבוכים ג', יד), בהתייחסו לענייני אסטרונומיה: "לא דברו [חז"ל] בהם [=ענייני תכונה] על דרך קבלה". דבריו אלה של הרמב"ם, באותו הקשר, לא נותרו במישור ההגותי אלא עוגנו בספרותו ההלכתית (הלכות קידוש החודש יז, כד):

וטעם כל אלו החשבונות ומפני מה מוסיפים מנין זה ומפני מה גורעין, והיאך נודע כל דבר ודבר מאלו הדברים, והראיה על כל דבר ודבר, היא חכמת התקופות והגימטריות שחברו בה חכמי יון ספרים הרבה והם הנמצאים עכשיו ביד החכמים, אבל הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו, ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם, אין חוששין למחבר בין שחברו אותו נביאים בין שחברו אותם גויים, שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמתתו בראיות שאין בהם דופי אין סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו אלא על הראייה שנתגלתה והטעם שנודע.

לימים ניסח זאת רבי יצחק למפרונטי (פחד יצחק, ערך צידה האסורה) באמירה כוללנית: "[...] לאו כל מיילי דאתאמרת בגמרא מפי קבלה הם, אלא דחכמי ישראל דברו גם הם לפעמים מפי השכל והחקירה האנושית ולא מפי הקבלה". מן המפורסמות שרמב"ם עצמו שיקע בלימודו ובספרותו לא מעט

מחכמות אומות העולם.¹⁵ אחד מצאצאיו¹⁶ אף הרחיק-לכת ושילב בעבודת ד' עצמה, ממש, הליכות שנשאבו מנזירים איסלמיים :

אל תחשוב כי לא יאה להשוות את התנהגותם (של הנביאים) עם התנהגות הנזירים (הצופיים), שהרי הנזירים חיקו את הנביאים ועשו כמעשיהם ולא להפך. והלא יודע אתה איך המנהג אצל נזירי האיסלאם שנהוג אצלם בעוונות ישראל. מנהג צדיקי ישראל הראשונים שאיננו נהוג עכשיו בקרבנו או כמעט בטל בקרבנו [...] התבונן איפוא במסורת מופלאה זו וידאב לבך על שנסתלקה מאתנו ועברה לאומות העולם ונתעלמה מבני עמנו, ועל כגון דא אמרו חז"ל בביאור הפסוק (ירמיה יג, יז) "ואם לא תשמעוה במסתרים תבכה נפשי מפני גוה – מאי מפני גוה, מפני גאותן של ישראל שניטלה מהן וניתנה לאומות העולם. וממנו למדו המוסלמים ונשאו מדברותינו [...]".

מדיניות דומה יוחסה כבר לגאונים, וכבר אז דעת אחדים מן התלמידים לא הייתה נוחה הימנה. הדבר נחשף על ידי רבי יוסף ׳ עקנין¹⁷ אשר הצהיר בלא כחל וסרק שבפירושו לשיר השירים "גם הסתייע בקראן ובחדית". תקדים לכך הוא מוצא אצל רס"ג: "וכן עשה לפני ר' סעדיה ז"ל בפירושו הערביים, ומשום אותו ענין אמרו רבותינו ז"ל כל האומר דבר חכמה ואפילו באומות העולם נקרא חכם וחייבים למסרו". או-אז הוא מספר :

ובקשר עם זה, הנגיד בספרו העושר, אחרי שהרבה להביא מבאורי הנוצרים, שר' מצליח בן אלבצק דיין סקליא סח לו בבואו מבגדד עם אגרת שהכילה את פרשת חיינו של רבינו האי גאון ז"ל ודרכיו המשובחים, ובה מסופר שיום אחד נזדמן בישיבה הפסוק 'שמן ראש אֶל-יְנִי ראשי (תהלים קמא, ה), ונחלקו המסובים בביאורו, וצוה רבינו האי ז"ל את ר'

15 ראו שו"ת חלקת יעקב א', סימן פד: הרמב"ם והראשונים שידעו חכמת הרפואה, "דוחק לומר שהיו רק על ידי סוד ד' ליראיו [...] ולא השתמשו כלל עפ"י הטבע ללמוד חכמת הניתוח". וראו שו"ת הריב"ש סימן מה; וכן ר"י קאפח, משנה תורה, מהדורתו, א, קרית אונו תשמ"ד, עמ' רפו-רפז.

16 ר' דוד בן יהושע מיימוני, בחיבורו: אלמרשד אלי אלתפרד ואלמרפד אלי אלתגרד, יוסף ינון [פנטון] – מהדיר, מקיצי נרדמים תשמ"ז, עמ' 16-17. פנטון מסכם: [אותם חסידים] האמינו באמונה שלימה שהצופים לקחו את כללי תורתם ממנהגי נביאי ישראל. לדעתם, חוקי הנזירים המוסלמים באו ממקור יהודי.

17 חתימת פירוש רבי יוסף ׳ עקנין לשיר השירים: התגלות הסודות והופעת המאורות.

מצליח שילך אל הקתוליק של הנוצרים וישאלהו מה הוא יודע בבאור הפסוק הזה, ורע בעיניו, וכשראה ז"ל שקשה עליו הדבר על ר' מצליח, הוכיח אותו לאמר, הן האבות והקדמונים החסידים והם לנו למופת, היו שואלים על הלשונות ועל הביאורים אצל בני דתות שונות אפילו רועי צאן ובקר כידוע, והלך אליו ושאלו ואמר לו שאצלם בלשון הסורית משחא דרשיעא לא עד רישיה. ובמה שהבאתי משלהם די לישר לב.

מלמדנו אם כן רב האי גאון שאין מניעה מללמוד בלשונות מכל אדם, היא זה "קתוליק של נוצרים" מזה ויהא זה "רועה צאן ובקר" מזה, וזאת אפילו כאשר המטרה היא הבנה מעמיקה בפסוק מכתבי הקודש! עם זאת, ברור שלכתחילה, במקום לשאול את הגויים או את הנבערים, וודאי עדיף שידעם האדם בעצמו, ומכאן פשר המלצתם החוזרת ונשנית של רבים מחכמי ישראל ללמוד, להשכיל ולידע את כלל החכמות. המלצות כאלה שבות ונאמרות שוב ושוב, ולהלן דוגמאות ספורות:

רבי אברהם ׳ עזרא (יסוד מורא, יד): "גם צורך יש למשכיל שידע לצורך התלמוד חכמת ההגיון"; רמב"ם (מורה הנבוכים א', לד): "אי אפשר בהכרח [...] למי שירצה השלמות האנושי, מבלתי התלמד תחילה במלאכת ההגיון, ואחרי כן בלימודיות על הסדר, ואחרי כן בטבעיות ואחרי כן באלוהיות"; שו"ת הרמ"א (סימן ז): "לא אסרו ללמוד דברי החכמים וחקירותם במהות המציאות וטבעיהן, כי אדרבא על ידי זה נודע גדלותו של יוצר בראשית ית'"; מהר"ל (נתיבות עולם, נתיב התורה, יד): "מזה נראה כי יש ללמוד חכמת האומות [...] שהיא מן השי"ת [...] כי החכמה הזאת היא כמו סולם לעלות בה אל חכמת התורה"; 'הכותב', עין יעקב (ברכות כח ע"ב): "אין ראוי לחשוב שפירוש מן ההגיון [= מנעו בניכם מן ההגיון] נאמרה על חכמת ההגיון [= לוגיקה], כי הלא היא חכמה מפוארה, גם לתלמוד תורה"; רבי יעקב משה – נכד הגר"א, הקדמת איל המשולש: "אין לעלות אל החכמה העליונה אלא בהדרגה כדרך העולה בסולם [...] צריך לעלות מקודם על המדרגה התחתונה, היא חכמת העולם השפל"; רבי הלל משקלוב, קול התור (פרק ה, חלק ב): "בכדי להבין ולהשיג את חכמת התורה הכלולה באור החכמה העליון, נחוץ ללמוד גם את שבע חכמות הצפונות בעולם התחתון, עולם הטבע"; רמח"ל, סוף 'דרך חכמה': אחרי שגמר ללמוד כל הש"ס הרמב"ם וכו', צריך ללמוד "עיקרי ההנדסה והתשבורת והתכונה הראשיים"; ועוד הוסיף רמח"ל: "הבוחר באחת מן האומנויות להיות

לו לפרנסה, הנה ודאי שיצטרך לדעת כל הידיעות המצטרכות לאומנות ההיא", ואם רוצה להיות חכם בישראל, ילמד גם "מליצה ושיר"; רבי יעקב עמדן, מור וקציעה (או"ח שז, טז): "...] שלא להיות התלמיד חכם ערום מידיעה בקורות הימים ושינויי הזמנים, למען ידע להשיב שואלו דבר, ולא יהא נחשב פתי וסכל בענייני העולם. אף לפעמים יש נפקותא לענין סיפור דברי הימים השייכים אל אומתנו ללמוד מאלה על אלה. או יצא ממנו לימוד עצה ותבונה בעסקי עולם הנצרכים לנו ג"כ, ביחוד בענין השתדלות והפקת רצון אצל מלכים ושרים", וכהנה הרבה.

אשר לחשש, שמא השכלה תוביל חלילה לאפיקורסות, השיב כבר רס"ג (הקדמה לאמונות ודעות, מהדורת ר"י קאפח, סעיף ו): "ואם יאמר אדם היאך נשליט עלינו את העיון במדעים [...] והרי בני אדם מכחישים מלאכה זו, ובעיניהם העיון מביא לידי כפירה ומוציא אל האפיקורסות, אומר אין זה אלא בעיני עמי הארץ [...]". מעין זה רבי יעקב עמדן, לחם שמים (סנהדרין י, א ד"ה הקורא): "... העיון והחקירה בהם [=ספרים חיצונים] ודאי מההכרח הוא, שלא יעלמו דבריהם ודעותיהם מהאיש התורני. המאמין לא יחוש לקבל נזק מארס הארש".

אם לתמצת את המורכבות במילה אחת, הרי זו יכולה לבוא לידי ביטוי דרך מחלוקתם של הרב מרדכי יפה, בעל ה'לבושי' (או"ח סימן רצד) והרב יום טוב ליפמן הלר, בעל ה'תוספות יום טובי' (מלבושי יום טוב, או"ח שם)¹⁸, ביחס לנוסח הבדלה שבערבית של מוצאי שבת: האם להכפיל "אתה חונן לאדם דעת... אתה חוננתנו למדע תורתך", פעמיים חנינת דעת. בעל ה'לבושי' צידד בפיצול ובהכפלה, בטוענו שמאחר והכוונה ל"דעת" אנושית ול"מדע תורתך", הרי אינו ראוי שייכללו יחד, "דהבדל רב יש ביניהם כיתרון האור מן החושך ולא שייכי להדדי, זה קודש וזה חול וחלילה לכוללם בסוג אחד בתפילה ובקשה אחת". על כך השיבו בעל התוספות יום טוב שאדרבה, "החכמה הטבעית שבאדם, עם שהיא אינה במעלה כמו חכמת השכל שמצד התורה, מכל מקום חשובה היא וגדולה במין האדם, והרי היא מוכרחת וקודמת בזמן ובטבע לחכמת התורה אשר לאדם". ואם היא "מוכרחת וקודמת בזמן" הרי ודאי נדרש האדם ללומדה וליודעה כדבעי. הוא שאמרנו, מורכבות המתח בשאלת מקומו של המדע

האנושי, היא שמפלגת ביניהם. ברם דומה כי בזה שוו שניהם, שחכמה זו, האנושית, ראוי להתפלל עליה!

"שגיאה חינוכית הקרובה לפשע"

לא מפתיע שתקופת ההשכלה הביאה את חכמי ישראל להתייחסויות לסוגיה; כן מפתיע אולי שרבים מהם ביטאו, למרות הכול – "עת מלחמה" – אמירות חיוביות, בעניינה. לדוגמה, הרב מנחם מענדל קארגווא, רבה של פיורדא (Fürth) שבגרמניה בעת עליית הרפורמה, כתב (ספר גידולי טהרה סימן ז) את הדברים הבאים:

[...] אין למשוך יד משאר ידיעות, כי לא נאה לאיש לבב להיות נעור וריק מכל ידיעת חכמה [...]. חכמות שאינן מטעות את בעליהן. ומהר"א קנדיא קרא להן חולין שנעשו על טהרת הקודש. ודרך כלל כל ידיעה אשר נשים לנו לקנין תרווה אותנו עונג ותערב לנפש, מלבד שסוף התועלת לבוא. והרבנים אשר היו לפנינו, אם שהיו גדולים מאוד בתורה, תחת אשר בזבוז זמן יקר ורב ליישב מדרשים תמוהים לקשר חבל בחבלי שוא ומדוחים, יפה היה להם לשלוח יד בקצת ידיעות ואילו עשו כן, לא עלה בינינו הפורץ רגלי שועלים המחבלים כל חלקה טובה, ואין מקום לבקר במומין.

הוא אינו מהסס אם כן להטיח ביקורת לא סמויה ב"רבנים אשר היו לפנינו", אשר לא השכילו – תרתי משמע – להלך בנתיב זה וכתוצאה ממחדל זה לא חוסן כדבעי הדור שצריך להתמודד עתה אל מול סכנות ההשכלה האורבות בפתח. כך בגרמניה, החשופה מאוד להשכלה וכך במחוזות אחרים גדולי ישראל נוספים, מי במידה מועטת ומי במידה רבה. כדוגמת: רבי עקיבא איגר (אגרות סופרים סימן יח, מכתב מר"ח שבט תקפ"ו): " [...] וטוב תורה עם דרך ארץ, ללמד את בנינו [מקטנם ועד גדלם] כשעה ושתיים ביום מלאכת הכתיבה והחשבון, כאשר אנחנו מרגילים לבנינו"; ה'נודע ביהודה' – הרב יחזקאל לנדא (דרושי הצ"ח, דרוש לט): " [...] ואמנם גוף הדבר לשבח הנימוסים ולדעת דקדוק הלשון של העמים, גם אני משבח מאוד [...] ומצינו שגם בכתבי הקודש גינו אותנו בזה שלא ידענו לדבר בלשון עם ועם [...] כי הירא את ד' עניו בראשו ויאחז בזה ובזה, והתורה עיקר, ואע"פ כן לומד גם לשון צח ונימוסים הנכונים"; ופירוט העניין אצל בנו, רבי שמואל (הקדמה לספר דורש ציון): "ללמוד לשון דייטש על בוריה ושאר דברים אשר הוא צורך גדול, ובלתי לשון דייטש וכתבנות

אי אפשר לעמוד במדינות אלו בזמן הזה. מי שאינו יודע לשון דייטש לכתוב ולקרוא, לא יחשב ולא יצליח לשום מלאכה כלל, והחיוב מוטל על כל איש ללמד את בנו הלשון ונימוסי המדינה אשר הוא דר בה"; מרתקים, ואולי מפתיעים, יותר מכל, דברים שכתב רבי משה ספר – היחתיס סופר, אותו שמצוין כמייסד אסכולת "חדש אסור מן התורה" – ב'הסכמה' שנתן לתרגום רש"י לגרמנית, מאת רי"ל דוכס (ר"ח מרחשון תקצ"ג): "המחבר נתגדל על ברכי בני הישיבה [...] ושוב פנה דרך כרמים, כרמי חכמים בשארי החכמות ולשונות לאומים [...] ומצאתי את שאהבה נפשי, כי אחז בזה וגם מזה לא הניח ידו!"¹⁹ הוא הדין ביחס לתנועת המוסר, המצטיירת גם היא לרוב כרחוקה מאימוץ לימודי חול, ולמרה הפלא בתכנית הלימודים שערך הרב שמחה זיסל זיו, תלמיד הרב ישראל סלנטר, כתב כי " [...] אף גם מלאכת הכתב ולשון המדינה, חשבון וידיעת גלילי הארץ הנלמד להם בבית הזה תחת השגחתנו [...]";²⁰ וכך הנצי"ב, הכותב במסגרת פירושו לתורה (הרחב דבר דברים לב, ב) כי " [...] א"א לקוות להשיג מעלת התלמוד וחכמת הטבע יחד, אם לא שיקדים עמל התורה הרבה, ואחר שכבר עמל ומצא כדי מידתו, אז יכול להיפנות גם לשערי חכמות"²¹ ויהיו שניהם שמורים ומתקיימים בידו, וה"ז האדם המעלה [...] האדם המעלה גדל על ידי התלמוד [...] ועל ידי הבנת המקרא שהוא דברי אגדה מגיע למוסרים טובים [...] ולעשות גדולות בישראל. אבל סדר הגדול העיקר הוא הגשם [=התלמוד] ואח"כ טוב דברי בדברי אגדה שנמשל לטל, ואח"כ טוב להמתיק עוד כוחו על ידי חכמה חיצונית שהוא השמש";²² ושוב, מגרמניה, דבריו התקיפים כדרבנות של מייסד אסכולת 'תורה עם דרך ארץ', הרב ש"ר הירש:²³

19 לגבי היחתיס סופר, וקודם לכן לגבי הינדע ביהודה, ראו בספרו של מעוז כהנא, מהנודע ביהודה לחתיס סופר, ירושלים תשע"ו.

20 ד' כץ, תנועת המוסר, ב, עמ' 183.

21 דבריו אלה של הנצי"ב, כמו גם אלה שבהערה הסמוכה, משתלבים יפה עם מה שהוכיח בעליל פרופ' ש' שטמפפר, בספרו 'הישיבה הליטאית בהתהוותה', ירושלים תשס"ה, פרק שמיני, שלא סוגיית הלימודים הכלליים היא שהייתה העילה הראשית לסגירת ישיבת וולוז'ין.

22 ראו גם הרחב דבר, בראשית מה, טז: " [...] חכמה חיצונית מכונה בשם בת וברבים בנות, באשר אינם עיקר בנין העולם אלא מצטרפות להרחיב בנין התורה לכמה משפטי התורה [...]"; העמק דבר שמות לו, יט: "שבע חכמות חיצוניות הטפלים לתורה, ושהתורה צריכה להם להתפרש בכל פרטי שיעורין". כן ראה 'קדמת העמק' לספר העמק שאלה, ח"ג, ט. אך השווה מאמרו 'דבר לדור', נדפס בראש ספר 'ונגש הכהן' (ווילנא תרמ"ב). עוד ראו בספרו הנ"ל של שטמפפר, עמ' 260–261: תשובת "נפתלי הירש ברלין" למנהל בתי הספר

שגיאה חינוכית הקרובה לפשע היא להקנות לבנינו את הדיעה שכל מדע ואומנות אשר נושאם אינו לקוח כל-כולו מן התורה ראוי לבוז. היסוד להשקפה זו בנוי על שקר וחוסר ידיעה, וכל החושב שעל ידי שיטה זו יגן על בניו וישמרם ממגע מזיק עם שאיפותיה המדעיות של האנושות שאינן עולות בקנה אחד עם השקפות התורה, ישא את תוצאות טעותו... אסור לנסות להגביר את הכרת האמת על ידי שקר. אסור לבזות את מה שכיבדו חז"ל וקבעו לו ברכה מיוחדת.

על דברים נמרצים ותקיפים אלה אין צורך להוסיף דבר, והם מדברים בבהירות בעד עצמם. ידע מדעי ואמנותי נצרכים לא רק לגופם אלא גם חינוכית, ובהדחתם יש לראות כשל מידותי ואמוני כאחד.

ממשנת הראי"ה

מרחן הראי"ה קוק עסק בסוגיה פעמים הרבה, מזוויות שונות: הן אמונית, הן חינוכית, הן יישומית, וכבר ניתנה לכך הדעת אצל רבים,²⁴ ולפיכך נסתפק במועט. אך זאת נקדים ונאמר שהמצוי בכתביו לא יופתע לגלות אצלו אמירות שונות, לא תמיד אחידות, בסוגיה, ועם זאת קיים מכנה משותף רחב למדי במכלול הדרכותיו.

הרב קוק "מאמץ" את הדרכת הגר"א שהוזכרה לעיל: "כל מה שיחסר לאדם מחכמות העולם, נגד זה יחסר לו עשרת מונים מן התורה, אמר רבנו הגר"א ז"ל לנאמני ביתו. על כן עם הגברת עוז התורה, הרחבת החכמה העולמית לפי האפשרי מוכרחת היא. אם אי אפשר לו לכל בן תורה להיות חכם רשמי בכל מקצועות המדעים, אבל אפשר לו להיות איש יודע את המצב הכללי של החכמות בעולם ואת פעולתן על החיים; למען יכיר את הסגנון הכללי של צביון הרוח שבדורו, כדי שידע איך לפרנסו ולהטיבו" (אדר היקר – עקבי הצאן, עמ' קכט). לאמור: הפנייה מוסבת לבני תורה, ופנייה זו אומרת להם שגם אם אינם יכולים להתמקצע "בכל מקצועות המדעים", עדיין הוא נתבע – לכל הפחות – להיות משכיל, להתמצא ככלל, ולו גם אקלקטית, ב"חכמות העולם". המטרה כפולה:

העממיים של פלך וילנא; ושם עמ' 223, על הסכמת הנצי"ב לקיום מסגרת לימודים כלליים בחסות הישיבה, ואף התחלת מימוש; ושם בהמשך, הפרכת 'אמירות' אחרות.

23 הרב ש"ר הירש, יסודות החינוך, בני ברק תשי"ט, עמ' נא-נג.

24 גב' שפרה מישלוב כתבה עבודת מאסטר מקיפה, בהנחייתי, בסוגיה זו.

גם עצמית – העמקה בתורה [כדברי הגר"א], גם אמצעית – אפשרות ליצירת תקשורת "בגובה העיניים" עם בני הדור, "לפרנסו ולהטיבו".

בהתאם, זה אמור להיות סדר הלימוד :

וכשיסגל לו בקיאות מקפת בהלכות הרי"ף [...] וירבה לעסוק בתלמוד, בבלי וירושלמי, בתוספתות וכל דברי חז"ל [...] ועיקר העסק יהיה לו תמיד קבוע בגירסא של יסודות ההלכות ועקרי דברי תורה, עד שהשכלול של הידיעה בכל המקצעות והפרטים ישלים גם כן את דעתו בכל יתר העניינים הנדרשים לאדם, ויהיו נהנים ממנו עצה ותושיה. וכשילך באפן כזה יוכל לקבע לו זמנים גם כן לרכישת החכמות והידיעות המועילות לאדם בעולם, המרחיבות את חוג דעתו ונותנות לו אמצע לצרכי החיים, ויהיה מקובל על הבריות ומוצא חן בעיני אלהים ואדם (אורות התורה ט, ג).

התשתית והמסד – תורניים, ועל גביהם "כל יתר העניינים [...] חכמות וידיעות מועילות", אשר יאפשרו חיבור לבריות והשפעה חיובית עליהם.

הרב קוק מרחיק לכת עוד יותר, וביחס למי שמוצא אצל עצמו נטייה חזקה למקצועות החול הוא מתבטא (אורות התורה ט, ו) כי לא רק שהוא מותר להתרכז בהם – ובלבד שיקבע עתים לתורה – אלא שיש מקום לומר שלפחות לגביו העיקר הוא "דרך ארץ" והטפל "תורה"!

ובחילוק המקצעות השונים בסדרי הלמוד, לפי התכונות הנפשיות השונות, יש מי שנטייתו חזקה לחכמות מיוחדות, שגם הוא צריך ללכת פי נטיתו הפנימית, ויקבע עתים לתורה, וזה וזה יעלה בידו, כי יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, וכבר נסתפקו התו"י בשלהי יומא בזה, מה שיהיה עיקר וטפל, ובכלל הדבר תלוי לפי התכונה וטבע הנפש של כל אחד ואחד. ואם דברים אלה אמורים ביחס ל'גברא', וניתן – אולי – לתחום אותם רק פלוני ולאלמוני, הרי שביחס ל'חפצא' הוא אינו מהסס לקבוע כי " [...] לא נוכל לכחש שישנם הרבה דברים טובים גם בספרים הפגומים במקומות רבים [...] והאמת אהובה מן הכל, ודוקא בה יתקלס עילאה ב"ה ויתרומם קרן אמונת אומן" (אגרות הראיה, ב, אגרת שנה, עמ' כ); ועוד: "לפעמים יואל האיש לשאוב הידיעות הנחוצות לו באורח משרים מכל מקור שיזדמן ע"י כל פועל שיזדמן לו" (עין איה, ברכות ב, נ ע"ב, עמ' 229, אות מט), שכן כלל זה נקוט בידינו: "כל מידה

טובה ודרך ארץ הרי הוא בכלל התורה, וכל חכמה נעוצה בתורה" (אורות התורה, ד, ב).

שמה תאמר: תורה, שהיא שלימות לעצמה, מה לה להתחבר עם "חכמות"? ובכן, שוברך בצדך; מתברר שחיבורים אלה, שבין קודש לחול, עשויים להפרות ולהזין, ליצור צביון חדש.

מדע הקודש והחול

המדע הפנימי, וביותר הפנימי שבפנימיות, שהוא מדע הקודש, המחיה את אור החיים, אינו תלוי בשום מדע אחר, כי הוא נהר עליון אשר מעדן יוצא, מכיפיה מיבריך. ומה שמחברים את התורה והחכמה אינו כדי להשלים איזה חסרון כח, כי אם לחבר חיבורים והופעות חדשות. ויצירה זו של התחברות אור רוח הקודש, פנימיות התורה, עם החכמה של ההכרה האנושית, במלא הקומה של שניהם, ובמלא רוח הידידות המתאימה של שניהם, תחדש בעולם נשמות חדשות, ותתן צביון חדש, רענן ובריא, לחיים. ומירכתי שאול תוציא אורים גדולים, להאיר באור חדש, באור צדיקים, לכל יושבי תבל.²⁵

הביטויים שהם אולי היותר קיצוניים לתפישה זו, נמצאים ב'שמונה קבצים' (קובץ א, אות תתק) ובי'אורות התחיה' (טז). שם מצהיר הרב קוק שבעומק העניין ספק גדול היכן, אם בכלל, מצויה הבדלה "בין התורה להחכמה הכללית"; ש"כל המדעים" עשויים להיות כלולים במצוות אמונה דאורייתא - "שמעו" ו"ואהבת"; ושקיים "אור קודש בכל הלשונות ובכל החכמות שבעולם... שפות ומדעים".

ב'שמונה קבצים':

בכלל מביאים כל המדעים להכרה האלוקית ולאהבת האלוקים, אם כן הם כלולים בציווי של 'שמעו' ו'אהבת', שעל זה סובב 'והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך, ושננתם לבניך'... וכל חכמה באמת אור ד' היא, וההגדרה הברורה המבדלת בין התורה להחכמה הכללית היא שאלה גדולה.²⁶

25 ראי"ה קוק, אורות הקודש, א, סג.

26 השווה אורות הקודש א', עמ' סז - השפעת הקודש והחול: "[...] הקודש והחול יחד משפיעים הם על רוח האדם, והוא מתעשר על ידי קליטתו מהם מכל אחד את הראוי, מהקודש את אור החיים והפנימיות המהותית; מהחול את הכלי, התפיסה החיצונית,

וב'אורות התחיה':

[...] וכשם שיש כח להמשיך את הקדושה והאור האלהי הפנימי בכל המלאכות ולהוציאן מכלל אתלטיא, כן יש כח להמציא אור קודש בכל הלשונות ובכל החכמות שבעולם, וצדיקים הגדולים צריכים להתפלל שיתמשך אור נועם ד' בכל החכמות ובכל הלשונות, באופן שמכל מקום יופיע כבוד ד' ומכל מקום יפוצו קרני אורה של תורה, ותפלתם של צדיקים והארת רצונם עושה רושם נמרץ עד אין קץ ותכלית. ביחוד צריכים להפנות לזה את התפלה בעת שרואים שהנטיה גדולה לשפות ומדעים, ואי אפשר להלחם עם כל הפונים אליהם, והזמן ואותותיו מראים את ההכרח, אז קמים צדיקים פנימיים לתשועה, בעבודה שבחשאי, ובגדולת נפש חיה יחידה, באים ופותחים את הצנורות הסתומים, לשום סוד ד' בלמודיו, ולמודי ד' הם כל מה שבעולם, וביחוד כל מה שיש בו משום תקוני העולם [...]."

יש להניח שגם לדידו, עיסוק מדעי שאינו מביא "להכרה אלוקית ולאהבת האלוקים" אינו נכלל באותן מצוות; שעיסוק רדוד ב"חכמה הכללית" מובדל בבירור מתורה; ושרק "צדיקים גדולים – צדיקים פנימיים" מסוגלים "להמציא אור קודש" בחכמות הכלליות. ועדיין, עצם האמירה העקרונית שיש מקום לראות ב"חכמה" – "תורה", לומר ש"לימודי ד' הם כל מה שבעולם", ולהחשיב עיסוק מדעי – מצוה דאורייתא, ללא ספק מרחיקי לכת.

ההגינות מחייבת לומר שבמקומות אחרים משתמע כי היזקקות לחכמות החול אינה לכתחילאית אלא דיעבדית ומאולצת. לפי אותן פסקאות,²⁷ תלמידי חכמים הנמצאים ברום פסגת הכרת עומקה של תורה מוצאים כבר בה את כל החכמות: "כשעולים עד הרום של הכרת התורה בתור נושאת כל ההכרות, כל התוכנים, כל היש, דכולא בה, אז המקצועות כולם מתענפים ממנה, ומשובע טובה הכל מרווה". רק בשלבי ביניים, או מי שלא זכה ולא הגיע לרמה גבוהה זו

לביסוסם של החזקת התוכנים, חומר למשלים והסברות, וחוגי השקפה לדרכי עולם ומדות דרך ארץ. והעושר של ההבדלה בין הקודש ובין החול, המתבררת יותר ויותר על ידי הכינוס הרכושי של המקורות השונים, מאמץ את הנפש ומאירה, עד שבבוא הדבר לחוג הפנימי של התורה, אותו הערפל החולני מבהיק יותר ויותר את זהרה של תורה, ואורות מאופל מתגלים במלא הדרם". כאן מצוינת אם כן דווקא ברכת ההבדלה, שכן לחול המובדל תפקיד חשוב אל מול הקודש. עם זאת נראה שגם כאן, "עושר ההבדלה" הכרחי זמנית בלבד, עד ש"אורות מאופל [הוא אותו "ערפל חולני", חולי] מתגלים במלוא הדרם".

ראו אורות הקודש, א, עמ' נא: כללות התורה והמקצועות. 27

הוא ש"צריך [...] להיעזר על ידי מקצועות המדעים", וגם זה מתוך תקווה שבסופו של דבר יגיע גם הוא למדרגה היותר גבוהה. "וכפי אשר תתגבר אמונתו בקרבו, יטהר רוחו, ושקידתו העליונה הרוחנית והמעשית תגדל" כך אכן "יתחשפנה לו צפונות אדירות, כוללות כל, ממקורה של תורה, ואז ימצא ברכת האבות, ברכת הכל, בנעימת ירושתה של תורה מורשה".

קצר המצע מהשתרע לניסיון התמודדות מעמיק ויסודי עם הסוגיה; נסתפק אפוא בהצבעה על פסקה²⁸ המכילה "בקליפת אגוז" את תמצית שלוש הגישות ומסדרת אותן זו על גב זו:

אין אנחנו צריכים לחסום את המעבר בפני כל ההכרות החילוניות. תלכנה ותתפשטנה, תתרחבנה, תשתרגנה ותתפתלנה, עד כמה שהן צריכות ועד כמה שהן יכולות. לעולם מוכרחות הן להשאיר את המקום האין סופי בעד הכרות הקודש. וסוף כל סוף בהכרעתן של שתי ההכרות זו לעומת זו, לבד מה שמוכרח הקודש להיות הנצדק, הוא מוכרח להופיע באורו גם על כל השטחים של ההכרות החילוניות. ועם זה מוכרח הדבר שילכו ויסובו העניינים אל המקור של הקודש העליון, של קודש הקדשים. ששם גם החול וגם הקודש באים מתוכן אחד ומתגלים בתור צביון אחד, "כי לית שמאלא בהאי עתיקא קדישא, דכוליה ימינא".

הפסקה מתחילה אם כן בשלילה מתגוננת: כנגד החוששים מ"כל ההכרות החילוניות" – דעו שאין צורך "לחסום", מאחר שבסופו של דבר יישאר די מקום ל"הכרות הקודש". הפסקה ממשיכה בהצבעה על השפעת הקודש על החול.²⁹ הפסקה נחתמת בשיא הגורס שבעומק העניין, ב"מקור הקודש העליון", ב"קודש הקדשים", "שם גם החול וגם הקודש באים מתוכן אחד ומתגלים בתור צביון אחד".

שלוש גישות, שהן למעשה טיפוס הדרגתי בין שלושה רובדי עומק: מרובד חיצוני של שלילה מתגוננת, אל רובד ביניים של חיוב אינסטרומנטלי, ועד לרובד

28 מאמרי הראייה עמ' 405–406, סעיפים ה–ו.

29 בהקשר זה מוסיפה הפיסקה הסמוכה "שהקודש [...] יונק מהחול", שהוא אמנם "למטה ממדרגתו", אך מזין אותו בהיותו שייך אליו: "הגיע הזמן לפרסם בעולם שהקודש, האידאליות העליונה הראויה להיות נכספת מכל צדיקים, מכל ברי לב, הוא יונק מהחול. כמו שהצומח יונק מהדומם וכמו שהחי והאדם נזון ממה שהוא למטה ממדרגתו כהויה. ואז יבא התור בעולם, שרוח הקודש ושאירת הקודש יהיו הגורמים האדירים לבנין העולם ושכלולו [...] ויהיו ישוב השכל וישוב העולם הולכים בהדדיות גמורה, ויהיה כבוד ד' לעולם וישמח ד' במעשיו".

פנימי של חיוב מהותני. "אלו ואלו דברי אלוקים חיים", אך מאחר ו"לאו כל מוחא סביל דא", הכרחי לדבר אל כל אחד ב"שפתו".³⁰ בין כך ובין כך, מן הרובד החיצוני ועד לרובד הפנימי, חכמות החול הן חלק אינטגרלי מחכמת הקודש.

"צריך כל אחד להתייעץ"

לסיום נשוב אל הראשונות. פתחנו במתקפתם העזה, הבוטה והנחרצת של הרב שך והרב קנייבסקי על ספרו של פרופ' יהודה לוי, על מה שהוא מייצג ועל מה שמשתמע ממנו ביחס לדרכם של בני תורה להתגדל. זאת מחד, אך מאידך, במסגרת מערכת ה'הסכמות' שניתנו לספר ומודפסות בראשו, מצוי גם מכתבו המאלף, החשוב והמרגש, של הרב פנחס מנחם אלטר, מי שבשעתו כיהן כראש ישיבת "שפת אמת" של חסידות גור ולימים היה לאדמו"ר מגור, בעל ה"פני מנחם". וכך כתב הרב, ראש ישיבה, האדמו"ר, בנוגע לנדון דידן:

[...] בענין שני השערים האחרונים – תורה עם ד"א ותורה עם חכמות

חיצוניות, כמובן הענין צריך זהירות גדולה; (אני מקוה שכב' יבין אותי. אני חונכתי במסגרת אחרת – כב' גדל והתחנך על שיטת הרה"ג רש"ר הירש ז"ל "תורה עם ד"א") – בראותי את הכותרות – בתחילה נרתעתי אינסטינקטיבית – (בעיקר בשער האחרון) – כבן אשר רואה בפעם הראשונה את אמו החורגת אשת אביו, אשר כמעט אי אפשר שלא ירגיש מועקה בלבו – עד כמה שתהי' צנועה וטובה בעיני אביו ובעיני כל העולם, ועד כמה שהוא חייב לכבדה מדינא כאשת אביו, והגם שזהו כבוד אביו וצורך אביו, אי אפשר שלא יעלה על לבו אהבת אמו וזכרה. כמו כן תורה"ק, חיינו ואורך ימינו, שזה עתה חבקנוה ונשקנוה בהקפות שמחת תורה. וכמשל שלמה המלך ע"ה, על החכמות של הטבע כאשה זרה, והתורה – תורת אמך [...] למעשה לדעתי – צריך כ"א להתייעץ עם רבו – או עם מורה הוראה ירא שמים, כדי להתאים לו את הדרך המועילה ולכוונו במישור התורה והיראה, כי בפרט בדור שלנו הדבר צריך זהירות יתירה. בסיכום ספרו חשוב ביותר ויישר כוחו.

המשל מרגש: יחסו של יתום ל"אמו החורגת אשת אביו" מורכב ועדין. השכל מורה על כיבודה, כדת וכדין, אך הלב הזוכר את האם "האמיתית" מתקשה. והנמשל מאלף: ליבו של האדמו"ר, אשר לא גדל על אדני אסכולת

"תורה עם דרך ארץ" אלא באסכולה חסידית שהתרחקה מ"חכמות חול", מסויג, אך ראשו-שכלו מורה לו שדרך שהתווה "הרה"ג רש"ר הירש" אינה פסולה. והרי, כשם שבמשל, למעשה, הלכה היא בידוע שהשכל גובר ויכבד את אמו החורגת, כך גם בנמשל, מכבד האדמו"ר את האסכולה המצדדת בלימוד החכמות ואינו פוסלה.

גדלות אמתית של 'גדול' אמת, שיודע לחלוק כבוד ולהעניק לגיטימציה לאסכולה כשרה, גם אם אישית אינו נוהג לפיה ואינו מחנך לאורה!³¹

סיכום

סיכום תמציתי של מה שהובא לעיל, ומעט ממה שנרמז ולא הובא בפרוטרוט, מעלה כי קשת הדעות נעה בין עשר גישות עיקריות:

- שלילה קטגורית
- שלילה טקטית
- הבחנת מדעים: טבע – רוח
- הבחנת אישיות: גיל, בשלות, ידע, יראת שמים – יכולת התמודדות
- חיוב אינסטרומנטלי "נמוך" – מעורבות ב"עולם"
- חיוב אינסטרומנטלי "גבוה" – הבנת תורה ויישומה
- חיוב דתי – קידוש השם
- חיוב פדגוגי – "סולם"
- חיוב אימננטי: קדושת "החול"
- קודש על טהרת החול

עיקר ענייננו ביקש להדגיש את שמונה האחרונות בכלל, ואת האחרונות-ממש בפרט. בהתאם, הסקירה שלעיל אינה ממצה, אף אינה מאוזנת. היא מוטה בעליל, ובמודע, "לטובת" אסכולת המצדדים ואינה סוקרת כדבעי את אסכולת השוללים, הגם שלא מעטים התנגדו, ולעתים אף בבוטות, לכל לימודי חול. הטיה מכוונת זו לא באה אלא להטות את הכף חזרה, כמעשה ריפוי לכיוון "שביל הזהב – דרך האמצע", אחר שרבו יתר על המידה שוללי הלגיטימציה לאסכולה חשובה בישראל. לא באו הדברים הנ"ל אם כן אלא להציג לאור עולם,

31 יצוין שספרו הנ"ל של פרופ' יהודה לוי זכה ל'הסכמות' רבות נוספות, של הרב יוסף ברייער; הרב יעקב קמינצקי; הרב אהרן סולוביצקי; הרב אברהם פרבשטיין; הרב עובדיה יוסף. וראו להלן, סימן כ: "ביקורת תהיה"? מבחנה הערכי של הביקורת.

בלא כחל וסרק, את קיומה של תשתית תורנית מוצקה ביותר לאסכולת "חול על טהרת הקודש" – דרך מכללתנו.

ביבליוגרפיה

- הרב רפאל אויערבך, 'הרב קוק ויחסו לשיטת "תורה עם דרך ארץ" ואישיה',
באורו – עיונים במשנתו של הרב אי"ה קוק זצ"ל ובדרכי הוראתה, ח'
 חמיאל (עורך), ירושלים תשמ"ו, עמ' 528–549
- פרופ' עמנואל אטקס, **יחיד בדורו: הגאון מוילנא – דמות ודימוי**, ירושלים
 תשנ"ח, מבוא; פרק שלישי
- ר' דב אליאד, **הגאון**, ירושלים תשס"ב, פרקים יט–כב
- פרופ' שמחה אסף, **מקורות לתולדות החינוך בישראל** [א–ד], תל אביב תרפ"ח–
 תש"ג [= מהדורת ש' גליק, כרכים א–ב–ג, ניו יורק תשס"א–ב]
- הרב מתניה אריאל, 'חינוך לתורה בגיל הנעורים', **צהר**, ט (תשס"ב), עמ'
 119–134; הרב אהרן הראל, 'אף על פי כן – ישיבות תיכוניות (תגובה)', **שם**,
 י (תשס"ב), עמ' 249–252; הרב מתניה אריאל, 'תשובה לתגובה', **שם**, י
 (תשס"ב), עמ' 252–253
- פרופ' משה ארנד, **חינוך יהודי בחברה פתוחה**, א–ב, בר אילן תשנ"ה–תש"ס
 [ושם, פרק ה: 'שילוב של קודש וחול בבית הספר']
- פרופ' מרדכי ברויאר, 'מנעו בניכם מן ההגיון', **אסיף – מפרי העט והעת**,
 ירושלים תשנ"ט, עמ' 237–259
- פרופ' מרדכי ברויאר, 'שיטת תורה עם דרך ארץ במשנתו של רבי שמשון רפאל
 הירש', **אסיף – מפרי העט והעת**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 312–352
- פרופ' מרדכי ברויאר, **אוהלי תורה – הישיבה תבניתה ותולדותיה**, ירושלים
 2003
- הרב ד"ר נריה גוטל, 'ריאליה תנ"כית במבחן הלכתי-חינוכי', **ספר רפאל**, ר' י"א
 מובשוביץ (עורך), ירושלים תש"ס, עמ' צג–קיג
- הרב ד"ר נריה גוטל, 'בין קבלת אמת "ממי שאמרה" לבין קבלתה מ"מלאך ה'
 צבאות"', **עיונים בחינוך היהודי**, ט (תשס"ד), ירושלים תשס"ד, עמ' קכט–
 קנז
- הרב יהודה זולדן, 'לחידוש פני לימודי הקודש בישיבה התיכונית', **צהר**, א
 (תש"ס), עמ' 73–82

פרופ' יהודה לוי, **שערי תלמוד תורה** [שער ד: דרך הלימוד, שער ו: תורה ודרך ארץ, שער ז: התורה והחכמות], ירושלים תשל"ז

פרופ' שאול ליברמן, 'הדיעה המקובלת על איסור חכמה יוונית', **יוונית ויוונית בארץ ישראל**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 225–235

פרופ' יהודה פרידלנדר, 'יחסו של הגר"א להשכלה', הגר"א ובית מדרשו, מ' חלמיש ועוד (עורכים), רמת גן תשס"ג, עמ' 197–206

הרב יוסף קאפח, 'לימודי "חול" במשנת הרמב"ם', **תחומין**, ב (תשמ"א), עמ' 242–251

פרופ' אפרים קנרפוגל, החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, תל אביב תשס"ג

פרופ' שלום רוזנברג, 'הפואימה הפדגוגית של הראי"ה', **יובל אורות**, ב' איש-שלום ושי' רוזנברג (עורכים), ירושלים תשמ"ח, עמ' 96–105

פרופ' דב רפל, 'הוי שקוד ללמוד... מה שתשיב לאפיקורוס (גלגוליה של מבוכה חינוכית)', **תחומין**, ג (תשמ"ב), עמ' 477–484

פרופ' דב רפל, 'יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ', **ממלכת כהנים וגוי קדוש** – קובץ מאמרים לנשמת דוד כהן הי"ד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 13–24

ד"ר רפאל שוח"ט, 'הגר"א מוילנא ולימוד החכמות הכלליות', **ב.ד.ד.** 2 (תשנ"ו), עמ' 89–106; ר' אהרן משה שרייבער, 'השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית ועל ההקשר לימות המשיח' [א–ב], **שם**, 9 (תשנ"ט), עמ' 5–28 **ושם**, 10 (תש"ס), עמ' 5–16; תגובות, **שם**, 11 (תש"ס), עמ' 115–128; הרב ישראל איסר שפירא, 'אסכולות חלוקות בשאלת תורה ומדעים בבית מדרשו של הגר"א', **שם**, 13 (תשס"ג), עמ' 5–35; תגובות, **שם**, 15 (תשס"ד), עמ' 123–132

הרב אריה שטרן, 'גמרא בעיון ובלי בגרות!', **צהר**, א (תש"ס), עמ' 69–71

[מתוך: טללי אורות, יב (תשס"ו), הוצאת מכללת אורות ישראל]